

ПРОБЛЕМА ОХОРОНИ ТА ВІДТВОРЕННЯ РІДКІСНИХ ЛІСОВИХ УГРУПОВАНЬ

Актуальним завданням сьогодення є проблема охорони та відтворення рідкісних лісових угруповань. Виділення таких угруповань, їх категоризація та розробка практичних заходів з охорони та відтворення потребують поглиблених досліджень, зокрема вивчення особливостей їх генези, сучасного стану та динамічних тенденцій.

Ключові слова: лісові угруповання, охорона біорізноманіття.

I.M. Patsura – USUFWT

Problem of guard and renewal of rare forest communities

The problem of protection and renewal of rare forest communities is the actual task of the present. The selection of such communities, their categorizing and development of practical measures for protection and renewal require more deep researches, in particular study of features of their genesis, dynamic tendencies and modern state.

Keywords: forest communities, protection biodiversity.

Конференцією ООН зі сталого розвитку у Ріо-де-Жанейро (1992) визнано, що збереження лісів є однією з важливих сучасних проблем людства, адже лісові екосистеми є одним з найважливіших джерел відновних ресурсів біосфери, а тому здатні стабілізувати та відновлювати її природну рівновагу. Отже, питання охорони лісів планети, зокрема стабілізації лісистості, збереження біорізноманіття набули світового, континентального та регіонального значення і повинні вирішуватися на рівні міжнародної співпраці (Страсбург, 1990, Хельсінкі, 1993). Тому для більшості країн, у тому числі і для України, вони мають пріоритетний національний статус.

У спеціальному розділі "Порядок денний на 21 століття та інші документи конференції в Ріо-де-Жанейро у доступній формі" [14] відзначено, що біотичне різноманіття є великою цінністю з екологічних, генетичних, соціальних, економічних, наукових, освітніх, культурних, рекреаційних та естетичних причин. Тому завдання збереження біотичного розмаїття, яке полягає у термінових діях для збереження і підтримання генетичного фонду, видів та екосистем, поставлено на рівень глобального значення. Від цього залежить "біотична еволюція і життєзабезпечення біосфери" [5]. Отже, завданням охорони біорозмаїття є збереження його на видовому, популяційному та ценотичному (біогеоценотичному) рівнях.

Протягом останніх століть ліси України мали переважно сировинне значення як джерело високоякісної деревини для внутрішніх потреб господарства та експорту. Внаслідок цього відбулося значне скорочення площі лісів переважно у густонаселених районах. Надмірне використання деревних ресурсів та орієнтація лісового господарства на відтворення високопродуктивних монокультур призвели до втрат природної родючості лісових ґрунтів та формування непропорційної вікової структури лісів (на користь молодих деревостанів). Запровадження відновлення лісів переважно у напрямку вирощування монокультур смереки, сосни та дуба зумовило скорочення площ складних мішаних деревостанів і, зокрема, популяцій цінних деревних порід:

різних видів в'яза, ясена звичайного, клена-явора, ялиці білої, сосни кедрової тощо. Крім того монокультури виявилися екологічно нестійкими, вразливими до дії несприятливих стихійних процесів, захворювань тощо.

Сучасна національна лісова політика України як лісодефіцитної держави спрямована на збереження та розширене відтворення лісів [16]. Особливе значення має підвищення санітарно-екологічної та соціальної їх функції, збереження їх біорізноманіття, що є надбанням українського народу, його природною спадщиною і має слугувати нинішньому та майбутнім поколінням [6], а також формування якісних деревних ресурсів. Поряд з проблемою вирощування високопродуктивних деревостанів найбільш поширених деревних порід, особливо гостро постає питання збереження і відтворення малопоширених автохтонних лісових фітоценозів, у складі яких, зокрема, присутні рідкісні види рослин та види, що зникають [7].

Орієнтація лісового господарства на високопродуктивні монокультури і навіть вирощування змішаних деревостанів спрощеної видової та вікової структури призвели до втрати інформації про поширення у минулому і сьогодні складних мішаних деревостанів, схожих за структурою до автохтонних лісових угруповань. Ведення господарства за породами, що переважають, призвело до втрати ценопопуляцій цінних лісових порід, що природно формують домішку у складі деревостанів. У минулому зовсім не надавалося значення комплексу біорізноманіття лісових екосистем, особливо не деревних компонентів, лікарських та рідкісних рослин.

Зараз ряд лісових рослинних угруповань набули статусу рідкісних і таких, що зникають [19]. Більшість з них уже є унікальними, оскільки трапляються тільки винятково в окремих маловідомих місцях і на незначних площах [10, 19]. Вони потребують виявлення, негайної інвентаризації, періодичного моніторингового контролю і наукового вивчення з метою розробки наукових основ їх збереження, розширення та впровадження у практику штучного лісовідновлення.

Актуальні ці питання і для лісових природних комплексів карпатського регіону, зокрема басейну р. Дністер. Вони відзначаються ландшафтною та біогеографічною оригінальністю в межах не тільки України, але й континенту в цілому. Тому рідкісні автохтонні рослинні угруповання краю, які є наслідком складного еволюційного процесу та тривалого антропогенного впливу, також потребують виявлення, всебічного вивчення.

На жаль, відомостей про автохтонні ліси регіону вітчизняна наука має небагато. Адже освоєння лісів передгір'я розпочалося з виникненням великих населених пунктів, тобто десь у XV-XVI ст. [20]. Природнича наука, у тому числі й лісівнича, в Україні бере свій початок у XVIII ст., зокрема в Галичині з середини XIX ст. [1, 2]. Отже, більшість автохтонних лісів регіону на цей час вже було знищено, а колишні лісові землі перетворені в агрокультурні угіддя. Штучне лісовідновлення велося у напрямку створення монокультур популярних у комерційному відношенні деревних видів: дуба звичайного, сосни звичайної, смереки тощо.

Серед наукових робіт кінця XIX ст. – початку XX ст. переважають, головним чином, флористичні та геоботанічні [25-27 та ін.]. Найповніші широкорегіональні відомості про ліси минулого знаходимо тільки у працях Е. Головкевича [23] та Я. Міклашевського стосовно території довоєнної Польщі [24], а також у роботах Б.І. Іваницького [8], С.А. Генсірука [1], А. Солдатова, С. Тюкова і М. Туркевича [17] стосовно території України. Тому відтворити сьогодні структуру лісів Карпатського регіону у XIX ст. і раніше досить складно, оскільки відсутні спеціальні регіональні узагальнення з цього питання.

Особливого розвитку набула лісівнича наука в регіоні у XX ст. Велика когорта вчених вивчала питання біології та екології лісу у Карпатах, розробляла наукові основи лісокористування, підвищення продуктивності та захисних функцій лісів [1, 4, 10, 12, 15, 22 та ін.]. За рекомендаціями вчених тут було створено широку мережу заповідних об'єктів. Звертається увага на необхідність охорони лісових угруповань за участю рідкісних видів, зокрема сосни кедрової [7].

У повоєнний період лісівники та ботаніки приділяли увагу, головним чином, розробці основ ведення лісового господарства й агролісомеліорації в Україні, вивчали лісові ґрунти, кругообіг речовин у лісі, способи заліснення пісків, розробляли рекомендації щодо рубань догляду і головного користування, селекції деревних порід, боротьби зі шкідниками лісу, створення полезахисних лісових смуг, закріплення і заліснення ярів, балок, берегів річок, водойм тощо. Питанням біологічного різноманіття, його охороні почали приділяти увагу тільки на початку 90-х років минулого століття.

Протягом останнього десятиріччя ботаніки України провели спеціальні дослідження для виявлення раритетних фітоценозів результати яких опубліковані в "Зеленій книзі Української РСР" [7] та "Регіональній "Зеленій книзі" Західного регіону України" [19].

Враховуючи зростання масштабів трансформації рослинного покриву та наявної небезпеки збіднення фітоценофонду, актуальними є подальші наукові пошуки щодо виявлення та всебічного вивчення рідкісних лісових рослинних угруповань, визначення критеріїв раритетності фітоценозів й обґрунтування системи диференційованих заходів щодо їх охорони та відновлення.

Саме виділення раритетних фітоценозів та їх категоризація носить дискусійний характер. Так, наприклад, Є.М. Лавренко [9] одним із перших дає теоретичні обґрунтування необхідності збереження як раритетних, так й еталонних корінних типів рослинності. Пропозиції Є.М. Лавренка були враховані Ю.Р. Шелягом-Сосонком та С.М. Стойком при підготовці "Зеленої книги Української РСР" та львівськими вченими, розробляючи Регіональну "Зелену книгу".

Проблематичними бачаться й підходи до віднесення видів рослин до різних категорій рідкісності. Так, наприклад, В.Н. Голубевим та Т.В. Русиною [3] була запропонована шкала категорій рідкісності видів, що базується на даних популяційно-кількісного обліку.

Окремими авторами запропоновано методи інтегральної оцінки рідкості фітоценозів. Зокрема, вперше це було запропоновано Ю.Р. Шелягом-

Сосонком [7]. Пізніше С.М. Стойком [19] удосконалено цю методику на прикладі західного регіону України.

Однак наведені вище теоретичні обґрунтування та критерії виявлення рідкісних рослинних угруповань і таких, що потребують охорони виявилися малопридатними з практичного боку для лісового покриву, оскільки вони не ґрунтувалися на аналізі його ресурсів. Тому в цілому проблема оцінки раритетності фітоценозів залишається невирішеною.

Практична реалізація виділення та охорони рідкісних рослинних угруповань досі є нерозв'язаною через недостатнє дослідження біорізноманіття на національному рівні. Зрештою, в цілому проблема дослідження та охорони біорізноманіття в Україні та й у світовому масштабі перебуває на етапі становлення, уточнення, збору та узагальнення інформації.

Вирішення питань охорони біологічного розмаїття, як і природного середовища взагалі, передбачене законодавчими актами України, зокрема Законами України "Про охорону навколишнього природного середовища" (1991), "Про природно-заповідний фонд України" (1992), "Про Загальнодержавну програму формування національної екологічної мережі України на 2000-2015 роки" (2000), постановами Кабінету Міністрів України, зокрема, однією з них від 12 травня 1997 р. затверджено "Концепцію збереження біологічного розмаїття України".

Особливе практичне значення для охорони національного біорізноманіття має мережа об'єктів природно-заповідного фонду. Вона є складовою частиною світової системи природних територій та об'єктів, що перебувають під особливою охороною.

Зараз в Україні мережа природно-заповідного фонду налічує щонайменше 5 тис. об'єктів, які охоплюють 3,8 % її площі [11]. На жаль, вона малорепрезентативна, оскільки тільки частково представляє ценотичне розмаїття нашої держави, наприклад, охоплює угруповання, що відносяться тільки до 19 % наявних лісових і 9 % лісостепових асоціацій [13]. Досі не з'ясованим є питання про повноту охоплення цією мережею видового біорозмаїття організмів.

Вирішення цих проблем вимагає спеціального наукового інвентаризаційного дослідження [21]. Стосовно лісових екосистем, на наш погляд, насамперед необхідно провести просторовий і структурний аналіз лісових ресурсів в якісному і кількісному вимірах. Тільки на його основі можна виділити рідкісні лісові природні комплекси різного ступеня. Практичні заходи з їх охорони та розширення, штучного відтворення можуть бути запропоновані тільки на основі їх всебічного наукового дослідження, вивчення особливостей їх генези, сучасного стану та динамічних тенденцій, вразливості до дії несприятливих природних та антропогенних факторів.

Всі ці питання досі є вивченими недостатньо, оскільки у науковій літературі їх висвітленню присвячено досить мало публікацій. Практичне лісове господарство другої половини XX ст. орієнтувалося, головним чином, на інтенсивне використання лісових ресурсів та відтворення широкозональних автохтонних лісових угруповань. Охороні та відтворенню деревостанів за

участю рідкісних деревних видів приділялося недостатньо уваги. Практична охорона всього комплексу біологічного різноманіття лісових екосистем носила здебільшого декларативний характер.

Отже, актуальним завданням сьогодення глобального, національного та регіонального масштабів є проблема охорони та відтворення рідкісних лісових угруповань. Існуючі теоретичні обґрунтування та критерії виявлення рідкісних рослинних угруповань і таких, що потребують охорони, виявилися малоприматними для аналізу лісового покриву, оскільки вони не базувалися на аналізі його ресурсів. Тому, їх виділення, категоризація та розробка практичних заходів з охорони та відтворення потребують поглиблених досліджень. Насамперед необхідним є просторовий і структурний аналіз лісових ресурсів в якісному і кількісному вимірах. Це дасть змогу виділити лісові природні комплекси різного ступеня поширення. Практичні заходи з їх охорони та розширення, штучного відтворення потребують вивчення особливостей їх генези, сучасного стану та тенденцій розвитку, вразливості до дії несприятливих природних та антропогенних факторів.

Література

1. Генсірук С.А. Ліси Українських Карпат та їх використання. – К.: Урожай, 1964. – 291 с.
2. Генсірук С.А., Фурдичко О.І., Бондар В.С. Історія лісівництва в Україні. – Львів: Світ, 1995. – 422 с.
3. Голубев В.Н., Русина Т.В. Состояние ценопопуляций редких, исчезающих и эндемичных видов растений в Горном Крыму и их охрана. – Ялта, 1987. – 207 с.
4. Голубец М.А. Ельники Украинских Карпат. – К.: Наук. думка, 1978. – 254 с.
5. Голубец М.А. Плівка життя. – Львів: Поллі, 1997. – 186 с.
6. Закон України "Про Загальнодержавну програму формування національної екологічної мережі України на 2000-2015 роки". 21 вересня 2000 року № 1989-III// Урядовий кур'єр "Орієнтир", № 207. – 8 листоп., 2000 р. – С. 3-16.
7. Зеленая книга Украинской ССР: Редкие, исчезающие и типичные, нуждающиеся в охране растительные сообщества/ Под общ. ред. Шеляга-Сосонко Ю.Р. – К.: Наук. думка, 1987. – 216 с.
8. Іваницький Б. Ліси і лісове господарство на Україні. – Варшава, 1936, т. 2. – 120 с.
9. Лавренко Е.М. Об охране ботанических объектов в СССР// Вопросы охраны ботанических объектов. – Л.: Наука, 1971. – С. 6-13.
10. Милкина Л.И. Растительный покров центральной части Украинских Карпат и некоторые вопросы его восстановления и охраны: Автореф. дисс. ... канд. биол. наук. – К.: Наука, 1972. – 23 с.
11. Мовчан Я.І., Шеляг-Сосонко Ю.Р. Сьогоднішній день мати завтрашній день// Жива Україна. – 1998, № 15. – С. 1-2.
12. Молотков П.И. Буковые леса Карпат и хозяйство в них. – М.: Лесная пром-сть, 1966. – 244 с.
13. Попович С.Ю., Устименко П.М. Фітоценофонд заповідників України// Роль охоронювальних природних територій у збереженні біорізноманіття. – Канів, 1998. – С. 97-99.
14. Програма дійствий. Повестка дня на 21 век и другие документы конференции в Рио-де-Жанейро в популярном изложении. Женева: Центр "За наше общее будущее", 1993. – 70 с.
15. Сабан Я.А. Экология горных лесов. – М.: Лесная пром-сть, 1982. – 168 с.
16. Самоплавський В.І. Лісове господарство України на початку третього тисячоліття. – Львів: ЛАНУ, 2002, вип. 1. – С. 6-11.
17. Солдатов А.Г., Тюков С.Ю., Туркевич М.В. Ліси України. – К.: Вид-во Укр. акад. сільськогосп. наук, 1969. – 461 с.
18. Стойко С.М. Экологические основы охраны редких, уникальных и типичных фитоценозов// Ботан. журнал. – 1983, т. 68, № 11. – С. 1574-1583.

19. Стойко С.М., Мілкіна Л.І., Ященко П.Т., Кагало О.О., Тасєнкевич Л.О. Раритетні фітоценози західних регіонів України (Регіональна "Зелена книга"). – Львів: Поллі, 1997. – 190 с.

20. Третьак П., Криницький Г., Дейнека А. Стан лісів та екологічні проблеми лісового господарства Львівщини// Екологічний збірник: Екологічні проблеми природокористування та біорізноманіття Львівщини. – Праці Наук. т-ва ім. Шевченка, т. 7. – Львів: НТШ, 2001. – С. 43-52.

21. Третьак П.Р. Світове біорізноманіття: інтеграція знань в мережі інтернет// Наук. вісник УкрДЛТУ: Охорона біорізноманіття: теоретичні та прикладні аспекти – Львів: УкрДЛТУ. – 2000, вип. 10.3. – С. 20-29.

22. Тышкевич Г.Л. Еловые леса Советских Карпат. – М.: АН СССР, 1962. – 175 с.

23. Holowkiewicz E. Studya historyczne z życia lasu// Sylwan. – 1883, т.10. – S. 4-33, 69-105, 153-81, 217-253, 353-400.

24. Miklaszewski J. Lasy i leśnictwo w Polsce, т.1. – Warszawa, 1928. – 629 s.

25. Środoń A. Rozmieszczenie limby w Polskich Karpatach i jej ochrona// Ochrona przyrody. – 1936. – 16. – S. 22-42.

26. Wołoszczak E. O roślinności Karpat między Łomnicą i Oporem// SKF, т. XXVII. – 1892. – S. 183-229.

27. Zapalowicz H. Roslinna szata gor Pokucko-Marmaroskich. Sprawozd. Kom. Fiziogr, т. 24. – 1889. – S. 1-389.

УДК 630*181.28:630*181.29

Ст. наук. співроб. А.І. Івченко,
канд. с.-г. наук – Ботанічний сад УкрДЛТУ

ВІД МАЛОПОШИРЕНИХ ДЕРЕВНИХ РОСЛИН ІНТРОДУКОВАНИХ ВИДІВ ДО ІНВАЗІЙНОГО СТАНУ ЇХ ПОПУЛЯЦІЙ: ПРОБЛЕМИ І ЗАСТЕРЕЖЕННЯ

Вказано на трансформації від малопоширених рослин інтродукованих видів до інвазійного стану їх популяцій. Пропонується ботанічні дослідження інтродуцентів закінчувати не рекомендаціями про впровадження у виробництво, а, принаймні, рекомендаціями про виробничі випробування чи створення експериментальних культур з подальшим вивченням фітоценотичної ролі інтродуцентів ще до їх широкого впровадження.

Ключові слова: інтродукція, популяція, інвазія.

A.I. Ivchenko – Botanical garden of USUFWT

From not enough widespread arboreal plants of introduction kinds to the invasion being of their populations: problems and warnings

It is indicated on transformation from not enough widespread plants of introduction kinds to the invasion being of their populations. It is offered to conclude botanical researches of introduction by no recommendations about implantation in production, and, at least, by recommendations about the production tests or creations of experimental cultures with the subsequent study of phytocenotic role of introduction kinds yet to their wide implantation.

Keywords: introduction, population, invasion.

Більше 200 років пройшло з часу, коли на територію України у помітних кількостях почали завозити деревні інтродуценти. Спочатку їх висаджували виключно у парках та на інших об'єктах озеленення. Згодом, ознайомившись з особливостями їх росту, швидкоросліші види поступово почали вводити в лісове господарство. Із шпилькових, у першу чергу, були сосна вейму-